

Miért világrendszer a kapitalizmus, avagy miért kapitalista a világrendszer?

„Csak ott, ahol a bémunka a bázisa, erőszakolja rá magát az áruterelés az egész társadalomra, de csak ott bontakoztatja is ki összes rejtett potenciáit.”

(Karl Marx: *A tőke*)

Immanuel Wallerstein új könyvében az elsősorban általa kifejlesztett világrendszer-elmélet összefoglalására vállalkozik. A kritikusnak nehéz dolga van a mű értékelésekor, mert egy kis terjedelmű könyvbe korlátozottan tömöríthető egy hatalmas életmű, elkerülhetetlenek a leegyszerűsítések, bizonyos fogalmak nem teljesen világosak stb., vagyis a könyv valóban csak bevezetésnek tekinthető. Céлом semmiképpen sem az egész életmű kritikája,¹ csak magára e könyvre koncentrálok és igyekszem elkerülni, hogy a szerzőn számon kérjem a részletesebb kifejtést, hiszen ezek megtalálhatók korábbi munkáiban, elsősorban a magyarul is megjelent fő művében (Wallerstein 1983). Szeretném azonban leszögezni, hogy korábbi műveihez képest ez a könyv – éppen a konkrét elemzés hiánya miatt – még világosabban tükrözi az ún. világrendszer-elmélet egyoldalúságait. A koncepciójával szembeni erőteljes kritika a szerzőt láthatólag nem készítette elméletének újragondolására.

Wallerstein, mint az újbaloldal kiemelkedő képviselője, lényegében a marxi és részben a lenini kapitalizmus-elmélettel szemben egy alternatív gondolati keret kidolgozására törekedett. Ezt bizonyítja a Marxszal, ill. elsősorban Leninnel szembeni nyílt vagy burkolt kritika korábbi írásaiban, de ez a törekvés ebben a munkájában is jól kimutatható. Az újbaloldalra jellemző a hivatalos marxizmussal szembeni (jogosult) elégedetlenség. Ez számos esetben pozitív eredménnyel járt, de félresiklásokat is eredményezett. Noha Wallerstein direkt módon soha sem állítja szembe a maga elméletét Marx kapitalizmus-felfogásával, az olvasó számára ez ebben a műben is nyilvánvaló. Az újbaloldal jellegzetes harmadikutas-sága jellemző tehát rá is, noha sokkal kevésbé kapcsolódik közvetlenül Marxhoz, mint más újbaloldali szerzők, például Samir Amin. Kritikánk ebben az írásban arra irányul, hogy *koncepciója mennyiben nyújt valódi*

alternatívát a marxi (és lenini) elmélettel szemben a kapitalizmus fejlődésének és meghaladásának megértéséhez.

Kezelhetnénk természetesen úgy is a wallersteini világrendszer-paradigmát, mint új fogalmi keretet a kapitalizmus történelmi folyamatainak megértéséhez. Már csak azért is, mert Wallerstein korábbi munkáiban a konkrét elemzésben sok helyütt „majdnem ugyanazt mondja”, mint Marx, vagy a marxisták, vagy néhol akár Lenin. Az általánosítások tekintetében azonban döntő különbség mutatkozik, ezért a pusztá párhuzamok kimutatása nem elégséges. A különbség tehát nem csak terminológiai, és ez ebben az összefoglaló műben még erőteljesebben érvényesül.

A kapitalizmus értelmezése

A világrendszer-elmélet tehát lényegében egy alternatív kapitalizmus-értelmezés. Marx szerint a kapitalizmus lényege a tőke–bérmunka viszony. „Csak az a forma, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkából kipréselik, különbözteti meg egymástól a gazdasági társadalomalakulatokat, például a rabszolgaság társadalmát a bérmunkáétól.” (Marx 1978, I:203) Wallerstein – hangsúlyozva, hogy a tőkés világrendszerben a többlet elsajátításának más formái is léteznek – nem a bérmunkát tekinti a tőke alapzatának. Azt csak, mint egyik lehetséges formát fogja fel, bár elismeri, hogy hosszú távon nő a „proletarizált háztartások” száma (79)². Ez gyakorlatilag a kapitalizmus lényegének tagadása, ami számos további probléma forrásává válik. Ez az alapja Wallerstein szerintünk hibás osztályszemléletének, és ugyancsak erre vezethető vissza a nemzetállam, mint elemzési keret elvetése a világrendszerrel szemben. Sőt, a tőke–bérmunka viszony, mint a kapitalizmus lényegének a tagadása a bázisa a világrendszer helytelen szakaszolásának és mozgástörvényei hibás ábrázolásának is.

Wallerstein a kapitalizmus lényegének a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását tekinti (189). Ez azonban vagy tautológia, vagy további magyarázatra szorul, hiszen a kapitalizmus nem más, mint tőkés társadalom, Mit értünk tőke alatt, amire a vég nélküli felhalmozás jellemző? A tőke kétségkívül expanzív természete így elméletileg nem megalapozott. Marxnál a tőkés–bérmunkás viszonyból következik a totális árutermelés. (Lásd a mottó!) A hangsúly a totális árutermelésen, mint tőkés árutermelésen van, ahol már nem korlátozzák az expanziót a szükségletek. Csak a tőke, mint önmozgó érték termeli ki a gazdagodásra, a többlet határtalan szaporítására való törekvést. „Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a termékeknek nem a csereértéke, hanem a használati értéke dominál, akkor a többletmunkát a szükségletek szűkebb, vagy tágabb köre korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára.” (Marx 1978, I:220)

A marxi elmélet szerint is a tőke teremti meg a világgazdaságot (és a világtörténelmet). A tőkeviszony azonban kiterjedtségében nem válik rögtön általánossá, ahogy Wallersteinnél sem, hanem szükségképpen heterogén struktúrákat hoz létre, amennyiben részben konzerválja a prekapitalista formákat, illetve ráépül azokra. Intenzitásában azonban, mint legfejlettebb forma uralja azokat, és tendenciájában azok felszámolása irányába hat. Wallerstein ugyan hangoztatja, hogy a világgazdaság szükségképpen tőkés (kapitalista) világgazdaság (és vice versa), de mivel nála a tőkeviszony lényege elsikkad, a világrendszer önálló, az alapviszonytól független életre kel, amelynek önálló törvényei vannak. Ezért Wallerstein a tőkés világgazdaság fejlődési szakaszait sem tudja megragadni, illetve helyére a világrendszer önmozgását, időtlen ciklusait és trendjeit állítja. Ez jut kifejezésre például abban, ahogy a globalizációt kezeli, büszkén hangoztatva, hogy a „világrendszer elmélet képviselői már jóval azelőtt tárgyalni kezdték a globalizáció jelenségét, hogy maga a szó megjelent volna, de nem mint valami újról beszéltek róla, hanem valami olyasmiről, ami alapvető része a modern világrendszernek, egészen a tizenhatodik századi kialakulásától kezdve” (11).³ A tőkés világgazdaság változatlan struktúrája (a trendektől, mint pl. az általános proletarizáció, eltekintve) jellemző már a XVI. század óta. Ágh Attila részletesen bírálja az externalisták, elsősorban Wallerstein koncepcióját, hogy a kapitalizmus mai formájában már a XVI. században létrejött volna. „A világkereskedelem első szakaszának, ibériai formájának válságából pedig az angol-holland világkereskedelem vezetett ki [...] Világkapitalizmust csak az angol ipari kapitalizmus teremtett a XIX. században, s véleményünk szerint csak ekkor beszélhetünk a világgazdaság kialakulásáról is a világkereskedelem évszázadai után.” (Ágh 1990, 58) Valójában Ágh szerint Wallerstein a XIX. századi kapitalizmust vetíti vissza a múltba. A világbirodalom, világgazdaság és minirendszerek hármassággal pedig lényegében a marxi formációelméletet váltja fel (lásd Ágh 1990, 49). Ez azonban nélkülözi a fejlődést; ahogy Wallerstein írja: „a világrendszerelmélet művelői viszont kételkedni kezdtek a fejlődés elkerülhetetlenségének koncepciójában” (48). Wallerstein a polgári fejlődéselméletekkel szemben alakította ki saját koncepcióját. Az uralkodó felfogás szerint ugyanis minden egyes országnak végig kell haladnia minden egyes fejlődési fokon, amelyen a legfejlettebbek végigmentek. A szerzőt az ezzel a felfogással szembeni kritika arra sarkallja, hogy a fejlődés marxista felfogását is elutasítsa. A hivatalos marxizmussal szembeni kritika persze nem teljesen jogosulatlan, de a kritika nem áll sem Marxra,⁴ sem pedig a marxistákra általában. Lenin imperializmus-elméletének, és általában a lenini elméleteknek éppen az a jelentősége, hogy kimutatja, miszerint az egyes országok fejlődése semmiképpen sem lineáris. A lenini elmélet az őse a dependencia-elméleteknek, jóllehet képviselőik egy része – beleértve Wallersteint is – szembehelyezkednek vele. Az alapvető különbség a két felfogás között, hogy míg Lenin a tőke természetéből magyarázza

a vilárendszer átalakulását (egyenlőtlen fejlődés), addig Wallerstein megfordítva, a vilárendszerből a tőke természetét. *A vilárendszer nem azért tőkés, mert vilárendszer, hanem azért vilárendszer mert tőkés.*

Az egyenlőtlen csere

Marx a kapitalizmus törvényszerűségeit – mint közismert – a munkaérték-elmélet segítségével ábrázolja. Wallersteinnél szembevetendő ennek hiánya. A Marx egyes tételeivel felfedezhető párhuzamok így teljesen más magyarázatot kapnak. Pedig a tőkeológia megértésének kulcsa éppen a munkaérték-elmélet, amennyiben a tőke, mint önmozgó érték szabályozza a termelési folyamatokat, mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági szinten. Bár maga Marx nem dolgozta ki a világgazdasági működését, vagyis nem alkalmazta a munkaérték-elméletet a világgazdaságra (csak utalások találhatók erre nála), a követők – nem utolsósorban a dependencia-elmélet képviselői – ezt megkísérelték. Egységes álláspont nem alakult ki ezen a területen, de jelentős eredmények születtek. Wallerstein ehhez képest a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen cserét rendkívül leegyszerűsítve ábrázolja. Ebben a vitában nem foglal állást korábbi munkáiban sem, és lényegében az érték elszívását a perifériákról a monopolhatalomra vezeti vissza. Ez szerinte két forrásból fakad: a technika monopolizálásából (kvázi-monopólium) és az államok tevékenységéből (protekciónizmus). Az egyenlő cserén, vagyis a technológiai fölényen nyugvó értékelszívást föl sem veti (vagyis amikor az egyik nemzet a cserében több munkaórát ad kevesebért). (Lásd az ezzel kapcsolatos vitát: *Egyenlőtlen nemzetközi csere...* 1983) Ezenkívül szembevetendő, hogy nem foglalkozik a külföldi tőke közvetlen kizsákmányoló tevékenységével, ami a második világháború után, de különösen az 1980-as évektől meghatározó jelentőségűvé vált.⁵

A kapitalizmus vagy a vilárendszer válsága?

Wallerstein szerint a jelenlegi vilárendszer már régóta válságban van. Hogy pontosan mióta, az nem derül ki, de a szerző több helyen is 1968-ra utal. A tőkeológia meg nem értése jól tetten érhető abban a sajátos leírásban, ahogyan a szerző ezt a válságot műve 5. fejezetében bemutatja. Hangsúlyozza, hogy rendszerszintű válságról van szó, vagyis „a hosszú távú trendek elkerülhetetlenül eljuttatják az adott rendszert bizonyos aszimptotákig, ahol a belső ellentmondások elmélyülnek, azaz a rendszer olyan problémákkal kerül szembe, amelyeket nem tud megoldani, s ez rendszerszintű válsághoz vezet” (155). Ez tehát a végső válság, amelynek megoldása lehetetlen a rendszer keretein belül. Nála ez azt jelenti, hogy a rendszer ebben az esetben alternatív megoldás elé kerül, tehát

bifurkál. De ha a hosszú távú trendek eljuttatják a rendszert életciklusa végéhez, akkor miért van két lehetőség? Talán az egyik lehetőség valójában az, hogy fennmarad? Ez nyilvánvaló ellentmondás. Hogy nem csak a bifurkáció jól hangzó fogalmának félreértéséről van szó, azt alátámasztja a szerző további fejtegetése Davos és Porto Alegre szellemének harcáról. És ha Davos győz, az nem azt jelenti, hogy a rendszer fennmarad?

Térjünk azonban vissza a trendekhez, amelyek a rendszerszintű válsághoz vezetnek! A lényeg itt az átlagprofitráták csökkenése az egész világon (159). A marxi átlagprofitráta tendenciális esésével való párhuzam ellenére a magyarázat számos sebből vérzik. A profit csökkenésének az oka Wallerstein szerint, hogy a tőkések termelési költségei emelkednek, miközben az árakat nem képesek emelni. Az árak emelésének korlátja szerinte a versenytársak jelenléte és a hatékony kereslet. Egyrészt, az árakat mi más határozza meg, mint a termelési költség? Másrészt, ha nem működne a verseny, akkor a pusztá áremelés csak inflációt eredményezne. A hatékony kereslet, mint másik tényező még zavarosabb. Ezen – ha jól értelmezem – a szerző alapvetően a béreket érti, amelyeket a tőkések vonakodnak emelni,⁶ de ezzel éppen a saját áruikkal szembeni keresletet korlátozzák. Már csak az ún. „harmadik személyek” hiányoznak és visszajutunk Sismondihoz és Malthushoz. Az egészet még fűszerezi a fogyasztói viselkedés bekapcsolása a kereslet elaszticitásán keresztül (158–159). Ennek alapján kiderül, hogy a vevők nem hajlandók pénzüknek valamekkora részét az *adott* árura fordítani. Az összátka mozgásának vizsgálatáról hirtelen átugrottunk az egyes árura. Az érték- és értékttöbblet-elmélet helyett a polgári közgazdaságtan (mikro- és makroökonómia) jól-rosszul alkalmazott kategóriáinak egyvelege, amit kapunk.

Az unidiszciplinaritás helyes törekvés, amennyiben a polgári tudományágak eredményeinek együttes alkalmazása semmiképpen sem alkalmas egy antikapitalista elmélet föllállítására, és Wallerstein – szándéka szerint – kétségtelenül antikapitalista. De mit jelent ez valójában? A történelemtudomány új irányzatát? A közgazdaságtudomány és a szociológia alkalmazását a történelemre? Melyik közgazdaságtudományét és melyik szociológiáét? Nem utolsósorban: az elemzés egységének a megválasztása önmagában nem módszertani, hanem tartalmi kérdés, vagyis a megfelelő egység kiválasztása *eredménye*, nem pedig kiindulópontja a helyes tudományos módszerrel elvégzett vizsgálatnak.

Amikor Wallerstein a piac működését elemzi, virtuális piacról beszél, amin – mint később kiderül – a szabad piacot érti, mégpedig a neoklasszikus értelemben vett tökéletes versenyt, amelyről persze kijelenti, hogy az a valóságban nem érvényesül az ún. kvázi-monopóliumok és az államok miatt. A kvázi-monopólium lényege, hogy a technológia monopóliuma érvényesül, ami a neoklasszikus feltevések szerint persze nem lehetséges. Ha ezek az akadályok nem lennének, akkor a profit nullára, illetve minimálisra csökkenne. Ez semmi más, mint a neoklasszikus tökéletes

verseny modellje. Marx konkurencia-elmélete ezzel szemben éppen a technológiák versenyét hangsúlyozza (társadalmilag szükséges munkamennyiség), ezt felcserélni egy olyan modellel, mint a kvázi-monopólium nem előrelépés, hanem visszalépés.

A másik oldal a termelési költségek általános emelkedése. Ezek a következők: a bérek, az inputok költségei és az adók. A bérek világméretű emelkedésének az oka (leegyszerűsítve) a munkások kollektív erejének növekedése, amit aztán korlátoz a termelés átmenekítése az alacsonyabb bérköltségű országokba. Azonban előbb-utóbb itt is kiharcolják a bérnövekedést, illetve ezek a területek (nem-tőkés területek – Rosa Luxemburg; agrárterületek – Karl Kautsky) egyre fogynak, éppen a tőkék kimenekítése miatt. (163) Sajátos módon itt is a Marx és Lenin által cáfolt sismondizmushoz jutunk. Nem vállalkozhatunk itt a marxi újratermelési és válságelmélet bemutatására. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy a marxi újratermelési elmélet éppen azt bizonyítja, hogy lehetséges a társadalmi termék realizálása tisztán tőkés gazdaságban is. A válság pedig Marxnál a profitráta *tendenciális* esésének a következménye, amelynek magyarázata a termelékenység változása miatt bekövetkező érték-változásokon és ugyanezen okból a tőkék összetételének változásán, valamint az érték-többletráta változásán (abszolút és relatív érték-többlet termelés), vagyis – hangsúlyozzuk ismételtelen – a *munkaérték-elméleten* alapul. Ennek a magyarázóereje messze nagyobb, mint a Wallerstein által alkalmazott eklektikus megközelítésé.

A második elem az inputok költségeinek emelkedése. Itt Wallerstein nem a közvetlen, hanem a rejtett költségek (164) emelkedéséről beszél. Ezek az ún. externáliák és a közjavak (infrastruktúra). Felveti a problémát, hogy ki fizeti a dráguló számlát? Vagy a társadalom egésze, vagy a tőkések, ha ezt az állam adókon keresztül rájuk hárítja. Wallerstein hajlik arra, hogy előbb-utóbb valamilyen módon a tőkések. (Ha másként nem, akkor az adókon keresztül, de ez átvezet a harmadik problémához.) Szeretnénk azonban fölhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi évtizedekben az államok jellemzően nem csak az externális költségeket, hanem még a tőke működési zavaraiából (a válságokból) fakadó költségek jelentős részét is a széles néptömegekre hárítják.

A harmadik költségelem az adók, amelyek a szerző szerint több oknál fogva (infrastruktúra, oktatás, demokratizálódás stb.) általánosan emelkednek. Egyrészt, a közkiadások növekedését – beleértve a jóléti kiadásokat – hosszú távon a termelékenység növekedése tette lehetővé, ugyanúgy, mint a reálbérek növekedését (relatív érték-többlet termelés).⁷ Másrészt, az utóbbi évtizedekben a baloldali erők szétforgácsoltága és gyengesége, valamint a transznacionális tőke erejének növekedése következtében egyre erősebb nyomás nehezedik a bérekre a profitok növelése érdekében, mind közvetlenül, mind közvetve, az állami újraelosztáson keresztül.⁸ A „világrendszer életciklusa” miatt ezek a tendenciák Wallersteinnél meglehetősen hosszú távúak, gyakorlatilag a kapitaliz-

mus teljes élettörténetére igazak. (176)⁹ Bár a kép nála is árnyaltabb, amennyiben a trend 1945 után, majd a 80-as évek neoliberais fordulata következtében megtört, mert ekkor (a Kondratyev-ciklus leszálló ágában) sikerült a költségeket valamelyest leszorítani mindhárom területen (172). Valójában a neoliberális fordulat nyilvánvalóan ellentmond a wallersteini diagnózisnak.

A nemzetállamok szerepe

Wallerstein magát a világrendszer egészét tekinti elsődleges elemzési egységnek a nemzetállamokkal szemben. A nemzetállamok szerepe így leértékelődik, a világrendszerre jellemző centrum–periféria felosztás „a termelési tevékenységekre, nem pedig az államokra vonatkozik” (46). A nemzetállamnak, mint a tőkés fejlődés szükségszerű termékének a tagadása szintén a tökeviszony meg nem értéséből, a kapitalizmusnak egyfajta expanzív világméretű árutermelésként való felfogásából következik. Wallerstein ezt egy korábbi munkájában is leírja. „Egy a kisajátított többlet újraelosztását végző politikai struktúra hiányában a többletet csak a piac útján lehet újraelosztani [...] Ennélfogva a termelés módja kapitalista.” („A word-system perspective on the social sciences”. *The British Journal of Sociology* 1976. 27. kötet, idézi Szentés 1980: 404) A marxi megközelítés szerint az általános árutermelés kialakulása csak a tőkebér munka viszony bázisán lehetséges. Ez teremti meg a nemzeti piacot, amennyiben a közvetlen termelők csak a piac közvetítésével juthatnak hozzá létfenntartási eszközeikhez. Wallerstein ezért következetesen nem a szabad bér munka kialakulását tekinti a kapitalizmus kialakulása előfeltételének, és így szembefordul Marx eredeti tőkefelhalmozás koncepciójával is.¹⁰ Az eredeti tőkefelhalmozás kétségkívül külső forrásokból is táplálkozott (a tőke oldalán), és a világkereskedelem kialakulása volt a bázisa – mint ezt Marx is hangsúlyozza –, de az áttérést a tőkés termelési módra a szabad bér munka teremti meg. Anglia azért válhatott a kapitalizmus úttörőjévé, mert itt voltak meg először ezek a feltételek. A kereskedelem önmagában nem forradalmasítja a termelési módot. „A kereskedelem és a kereskedőtőke kifejlődése mindenütt kifejleszti a cse-reértékre irányuló termelést [...], ezért a kereskedelem mindenütt többé vagy kevésbé bomlasztóan hat a termelés készen talált szervezeteire [...] De az, hogy mennyire idézi elő a régi termelési mód felbomlását, mindegyiknek annak szilárdságától és belső tagozódásától függ.” (Marx 1978, III:313) Anglia éppen azért válhatott a tőkés termelés mintaországává, mert itt jöttek létre először nemzeti méretekben a nagyipar feltételei a szabad bér munka formájában.¹¹ Azok a nemzetek, amelyek a későbbiekben sikerrel zárkoztak fel Angliához, szintén meg kellett, hogy teremtsék saját nemzeti piacaikat, részben protekcionista eszközökkel, és döntően azért, hogy eltávolították a feudális korlátokat a tőke szabad fejlődése

elől. Vagy forradalmi úton, mint Franciaországban, vagy felülről, reformok útján, mint Németországban.

Wallerstein jogosan utasítja el a polgári fejlődéelméleteknek azt a lineáris koncepcióját, amely szerint minden egyes nemzet végig kell járja ugyanazokat a fejlődési fázisokat, amelyeket a legfejlettebbek már megtettek. Marx és a marxisták többsége azonban – beleértve Lenin is – nem ezt a felfogást képviselte. Éppen Lenin volt az, aki szakított az Európa-centrikus megközelítéssel, és kimutatta, hogy az orosz fejlődés nem hosszabbítható meg nyugat-európai módon. Lenin imperializmus-elmélete mint világrendszer-elmélet éppen az egyenlőtlen fejlődés alternatív koncepcióját jelenti, beleértve a szocializmus perspektíváját is. Ő volt az, aki a nemzeti felszabadító mozgalmakat, mint a szocialista forradalom szövetségeseit értelmezte. „Így tehát a szocialista forradalom nem csupán és nem főképpen az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoáziájuk ellen vívott harca lesz. Nem, a szocialista forradalom az imperializmus által elnyomott valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak a harca lesz a nemzetközi imperializmus ellen. [...] a dolgozók polgárháborúja, amelyet az imperialisták és a kizsákmányolók ellen vívnak minden fejlett országban, egyesülni kezd a nemzetközi imperializmus ellen vívott nemzeti háborúval.” (Lenin 1973, 312–313) A nemzetállamok a kapitalizmus szükségszerű termékei és a fejlődés ezek keretein belül zajlik. A világgazdasági pozíciók változása, a felzárkózás kérdése döntő mértékben attól függ, hogy sikerül-e integráns nemzeti piacot létrehozni. Ez a gazdasági bázis hiányzik a wallersteini „erős és gyenge államok” megközelítésmód mögül. Még az sem derül ki igazán, hogy feudális, vagy tőkés államokról van-e szó. A világrendszer-elméletben összemosódnak a nemzeti államok sajátosságai, mind történelmileg, mind a társadalmi forma tekintetében.¹²

Wallerstein még azt is elismeri, hogy a nemzetállam egyfajta aszimptotaként funkcionál, „amely felé minden állam közelíteni próbál” (114). Ragaszkodik a tisztán világrendszer szintű megközelítéshez, de könyvében egész fejezetet szentel a modern államrendszer kialakulásának. Az ellentmondás teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor kimutatja, hogy a tőkés világrendszer nem alakulhat át világbirodalommá, ami „nem jelentene mást, mint hogy létezik egy olyan politikai struktúra, amely képes a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását saját szükségletei alá rendelni” (121). Ezt másképpen (helyesen) úgy is mondhatnánk, hogy a nemzetállam a tőkés berendezkedés szükségszerű terméke a nemzeti piac bázisán.

Az osztályelemzéssel szembeni koncepció

A tőkeviszonynak, mint a tőkés világgazdaság alapviszonyának a tagadásából következik Wallerstein sajátos osztályszemlélete, illetve az osztály-

elemzés felhígítása a weberi státuszcsoportokkal. Ennek következtében egyrészt nála a munkásmozgalom szerepe leértékelődik: a forradalmi és reformista munkásszervezetek együtt szerepelnek az etnikai/nacionalista csoportokkal és a nőmozgalmakkal. Ráadásul ezeket egyaránt rendszerellenesnek tekinti, amit jól kiegészít az, hogy a forradalmi és a reformista munkásmozgalom között is eliminálja a különbséget. Másrészt a tényleges, a termelési viszonyokban gyökerező objektív helyzet keveredik a különböző tudatformákkal (lásd ezzel kapcsolatban: Miszlivetz 1983). Ebből következik az a sajátos szakaszolás is, amelyet a kapitalizmus történetére alkalmaz. A francia forradalom mellett¹³ az 1968-as „globális forradalmi hullámot” tekinti mérföldkőnek a kapitalizmus történetében. Az 1917-es orosz forradalomról szó sem esik, csak néhány oldallal később tudjuk meg, hogy már létezik a Szovjetunió. Pedig nehéz kétségbe vonni, hogy az orosz forradalom a későbbi bukás ellenére is világtörténelmi jelentőségű volt. Egyrészt döntő szerepet játszott a nemzeti felszabadító mozgalmak kialakulásában és győzelmében, másrészt nagymértékben járult hozzá, hogy a reformista munkásmozgalom jelentős eredményeket ért el a centrumországokban, az ún. jóléti államok kialakulásával. A Szovjetunió bukása semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez a forradalom már a kezdetekor elhibázott volt,¹⁴ és azt sem, hogy ez a bukás szükségszerűen következett be. Ráadásul éppen ez a bukás tette lehetővé, hogy a tőke és munka világméretű harcában a tőke felülkerekedjék. Az 1968-as forradalom fő érdeme, hogy már igen korán jelezte a forradalmi munkásmozgalom hanyatlását, illetve a forradalmi folyamat lefékeződését a szovjet fejlődésben, ami többek között a világméretű osztályharctól való elfordulásban (Vietnam) jelentkezett. (Lásd ezzel kapcsolatban: Rozsnyai 1996). A 68-as mozgalmak szerepének túlhangsúlyozása konzisztens azzal, ahogyan Wallerstein a „rendszerellenes” mozgalmakat kezeli, egyenrangúvá téve a különböző „radikális” erőket. A 68-as lázadás a harmadik világbeli forradalmi mozgalmakkal (Che Guevara, mint jelkép) magába ötvözött más, radikális, de polgári irányzatokat is (3M). Sikertelenségének oka éppen heterogén jellegében rejlett: abban, hogy nem tudott reális forradalmi alternatívát felmutatni és azzal a tömegeket magával ragadni. Az, hogy a mozgalom a munkástömegeket nem tudta magával ragadni, nem csak a munkáspártok hibás politikájával magyarázható, még csak nem is azzal, hogy a hatalom megvesztegette a munkásokat (hatalmas béremelés), hanem magának a mozgalomnak a zavaros ideológiájával. Jóllehet az osztályok harca sohasem megy végbe tiszta formában (gondoljunk csak a parasztság szerepére a szovjet forradalomban, illetve a nemzeti felszabadító harcokban!), de csak az osztályelemzés képes megragadni a folyamatok irányát – progresszív, vagy nem –, és teszi lehetővé a különböző mozgalmak értékelését.

A világkapitalizmus elleni harcot napjainkban pontosan az akadályozza, hogy az erők szétforgácsoltak, és elhomályosult az alapvető osztályellentét. A ködösítés elméletté emelése csak még inkább leszereli az antikapitalista törekvéseket, és teljesen képlékeny formává változtatja magát a mozgalmat. Nem lehet eliminálni a munkásmozgalmon belüli harcot azzal, hogy mindkét (forradalmi és reformista) irányzat kudarcot vallott. Azok a tendenciák, amelyek a Társadalmi Világfórumon belül léteznek, még meg kell, hogy vívják harcaikat, és csak ha az antikapitalista, forradalmi irányzat kerül fölénybe, van esély a „bifurkációból” való pozitív kimenetre.

Jegyzetek

- ¹ A wallersteini életmű alapos kritikája megtalálható a magyar nyelvű irodalomban. Ezek közül kiemelkedik Szentés (1980), Szentés utószava Wallerstein (1983) magyarul is megjelent főművéhez, valamint Ágh (1990). Wallerstein osztályfelfogásának alapos bírálatát nyújtja Miszlivetz (1983).
- ² A szerző nélküli hivatkozásokban az oldalszámok mindig Wallerstein (2010) művére vonatkoznak.
- ³ Ugyanez a történelmietlenség jelentkezik abban, ahogy Wallerstein a lenini imperializmus-elméletet kritizálja (lásd Szentés 1980, 190).
- ⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Ágh (1984, 142–143).
- ⁵ Nincs is szükség a kapitalizmus szakaszolására, ha a vilárendszernek önálló és időtlen törvényei vannak. A globalizáció, mint új jelenség elutasítása is ezzel függ össze. A kapitalizmus jelenlegi szakasza már közvetlenül a transznacionális tőke szükségletét fejezi ki. Lásd ezzel kapcsolatban Rozsnyai (2002).
- ⁶ Ráadásul az egészhez társul egy fogalomzavar: „a tőkésék nyilvánvalóan a lehető legnagyobb profitokat akarják, és ezért megpróbálják minimalizálni a *többletnek* azt a részét, ami másokhoz, például az alkalmazottaikhoz kerül”. (158) Hogy kerül a többlet a munkásokhoz? Azon legfeljebb maguk a tőkésék osztozkodhatnak egymás rovására. Ugyanez a hiba megtalálható a 107. oldalon is.
- ⁷ Mindezt úgy, hogy közben az értéktöbbletráta növekszik. A ricardói felfogással szemben Marx a profitráta csökkenését nem a bérek növekedésével, hanem a szerves összetétel növekedésével magyarázza.
- ⁸ Artner Annamária kimutatja (2006, 28–29), hogy az USA-ban – jöllehet az adózás előtti profitok csökkentek – „a profitráta csökkenését az állami adópolitika változtatta stagnálássá”.
- ⁹ Valójában a wallersteini elmélet egyfajta összeomlás-elmélet. Az „általános proletarizáció” ugyanazt a funkciót tölti be, mint a nem tőkés területek a fenti szerzőknél.
- ¹⁰ Szentés (1980, 358) joggal mutat rá az ellentmondásra ezzel kapcsolatban. „Ugyanakkor a kapitalizmusnak a minél több munka áruvá tételében kifejezett természetes expanziója és a teljes proletarizáció végbemenetelével együtt bekövetkező pusztulására vonatkozó tétele érthetatlenné teszi, hogy a tőkés rend-

szernek miért csak a végzete, halála, miért nem a születése is a proletarizáció szóban forgó folyamatához kapcsolódik.”

- ¹¹ „Hasonlítsuk össze pl. Angliát és Hollandiát! Hollandia, mint uralkodó kereskedő-nemzet hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét.” (Marx 1978, III:314)
- ¹² „Míg a spanyol állam feudális centralizációja mint fordított merkantilizmus éppenséggel akadályozta a nemzeti keretek kialakulását, addig az angol és a holland merkantilizmus a nemzetgazdaság, a nemzeti piac, nemzeti állam kialakulásának egyik legfontosabb forrása volt.” (Ágh 1990, 136)
- ¹³ A francia forradalom két vívmánya Wallersteinnél a szuverenitás újraértelmezése (népszuverenitás), illetve hogy a politikai változás lehetőségét normális jelenséggé tette (107). Szó sem esik a feudális béklyók széttöréséről, pontosan a legradikálisabb polgári forradalom esetében.
- ¹⁴ Sőt, a nemzeti felszabadító mozgalmak győzelmét – ami egyébként igazolja a lenini elméletet – sem vitathatjuk el annak alapján, hogy nem sikerült felzárkózniuk, mert ezt éppen a világgazdaság tőkés jellege tette lehetetlenné. Ez utóbbit persze Wallerstein sem tagadja.

Hivatkozások

Ágh Attila 1984: *A politika világa*. Budapest, Kossuth

Ágh Attila 1990: *A világkapitalizmus termelési módjainak története (16–19. század)*. Budapest, BKE Társadalomelméleti Kollégium

Artnér Annamária, 2006: *Globalizáció alulnézetben*. Budapest, Napvilág

Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége. (1983)

Fejlődés-tanulmányok 5. kötet. Budapest, ELTE – MKKE

Lenin, V. I. 1973: *LŐM* 39. kötet. Budapest, Kossuth

Marx, Karl 1978: *A tőke*. I-III. kötet. Budapest, Kossuth

Miszlivetz Ferenc 1983: Immanuel Wallerstein osztálykonceptiójáról. In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák*. Fejlődés-tanulmányok 1. kötet. Budapest, ELTE

Rozsnyai Ervin 1996: *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió*. Budapest

Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, Szerzői kiadás

Szentes Tamás 1980: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*. Budapest, Kossuth

Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat

Wallerstein, Immanuel 1990: Marx és az alulfejlettség. In: *Eszmélet* 35 (1997. ősz), 149–168.

Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány